

המדיניות כלפי בתי-ספר אקסטרניים

ועדת החינוך והתרבות של הכנסת החליטה ב-29 בנובמבר 1995 על הקמת ועדת משנה לבדיקת בתי-הספר האקסטרניים. בראש הוועדה עמד ח"כ ד"ר זאב בנימין בגין, אשר פנה למנהל המרכז לחקר המדיניות החברתית לסייע לו בבחינה המקצועית של הנושא. המרכז ארגן צוות מומחים אשר השתתף בדיוני הוועדה וקיים מספר פגישות. הצוות כלל את החוקרים פרופ' חיים אדלר, ראש תחום החינוך במרכז, ד"ר ג'ואן האריסון מאוניברסיטת בר-אילן, פרופ' תמר הורוביץ מאוניברסיטת בן-גוריון, פרופ' אריה לוי מאוניברסיטת תל אביב, ד"ר ריטה סבר מהאוניברסיטה העברית, ופרופ' יעקב קופ, מנהל המרכז. הצוות הגיש את מסקנותיו והמלצותיו אומצו על-ידי ועדת החינוך של הכנסת.

מטרת העבודה היתה לבדוק את ההתאמה בין מדיניות משרד החינוך להעלות את מספר הזכאים לתעודת בגרות, לבין הנעשה בחינוך האקסטרני התיכוני: האם יש מה לשפר בחינוך האקסטרני התיכוני בכיוון של שיפור הסיכוי של התלמידים לקבל תעודת בגרות. הוועדה התמקדה בעניינם של הנבחנים האקסטרניים הקטינים, המצויים בגיל בית-הספר התיכון ותחת חסותו של משרד החינוך. כיוון שכך, לא עסק הצוות המקצועי בתופעה הרחבה יותר, של בתי-ספר האקסטרניים המיועדים לאוכלוסייה מבוגרת.

1. העלאת שיעור הזכאים לבגרות ו"ההזדמנות השנייה"

משרד החינוך מייחס בשנים האחרונות חשיבות רבה לנושא של העלאת שיעור הזכאים לתעודת בגרות והוא מרכז מאמצים ישירים לקידום מטרה זו. על חשיבותה של תעודת הבגרות בחברה הישראלית נכתב רבות. אין ספק כי תעודת הבגרות משמשת מפתח לעתידו החברתי-כלכלי של הפרט בישראל. הטיפול במתן הזדמנות ליותר צעירים בחברה להשיג תעודת בגרות מותנה בקיום מסלולים מגוונים להשגת היעד. יש חשיבות לכך שכשלון בהזדמנות אחת, במסלול מסוים, לא יחסום אפשרויות להצלחה בעתיד.

מטרה משרד החינוך היא שכל נער ונערה המעוניינים בכך ומסוגלים לכך יעמדו בהצלחה בבחינות בגרות לפחות באופן חלקי. על רקע זה המושג של ה"הזדמנות השנייה" נקשר למערכת החינוך האקסטרנית, המספקת אפשרות להצליח בבחינות הבגרות ולהשיג את התעודה שלא במסלול הרגיל. באופן מיוחד מתייחס כאן המושג של "הזדמנות שנייה" לבני נוער, אשר כבר בגיל הנעורים ידוע שיחמיצו את ההזדמנות הראשונה להשגת תעודת הבגרות. זאת משום שנערים אלו הפסיקו להשתתף בתהליכי ההכנה הרגילים, מכיוון שאינם לומדים בבית-ספר תיכון רגיל המגיש לבגרות.

ההזדמנות השנייה עלתה, אם כן, בדיונים כאחת המטרות של המערך האקסטרני, כחלק ממערכות שתפקידן להעניק את ההזדמנות השנייה להשגת הבגרות. מתקבל הרושם כי משרד החינוך מוותר, במידה רבה, על תרומתם של בתי-הספר האקסטרניים להשגת מטרה זו. משרד החינוך הציב לעצמו מטרה להפוך את ההזדמנות השנייה לעניינו של בית-הספר האינטרני - שייתן לתלמידים הזדמנות להיבחן, גם אחרי כיתה י"ב, בבית-הספר ובתמיכת המשרד. בשנים האחרונות מופעלות כמה תכניות חדשות התומכות בכוונות אלו (מב"ר, פרויקט "הזדמנות שנייה", עידוד תלמידים להשלמת בגרות וכדומה).

בהמשך ובהקשר לנאמר לעיל מתבררת התייחסות המשרד לנושאים השונים. הועלו שאלות האם יש או אין פיקוח? מה מידת הפיקוח? איך משרד החינוך מבטיח שמערכת כזו אכן תוכל להעניק הזדמנות שנייה לתלמידים?

בתי-ספר אקסטרניים מציינים בפרסומיהם שהם "בפיקוח משרד החינוך". הכוונה היא שקיים פיקוח לגבי התנאים הפיזיים, לגבי איכות

המורים, וכן יש השתתפות מסוימת במימון שכר הלימוד עבור קטינים הקונים את השירות. קיימת גם דרישה מיוחדת מטעם משרד החינוך, לפיה בית-ספר אקסטרני נדרש לחדש את הרישיון שלו מדי שנה. הפיקוח מתבצע גם בכך שמדי פעם מגיעים מפקחים לבית-הספר, בתדירות שונה מבית-ספר אחד למשנהו.

העמדה הרשמית של משרד החינוך ביחס למערך האקסטרני אינה מקלה על התפתחותו. בהתייחסו לבתי-הספר, משרד החינוך אינו מכיר ב"בתי-ספר אקסטרניים" אלא בבתי-ספר לתלמידים אקסטרניים. לעומת זאת, בהתייחסו לתלמידים, אין הוא מכיר ב"תלמידים אקסטרניים" אלא בנבחנים אקסטרניים. בהתאם להתייחסותו ל"בתי-הספר האקסטרניים", משרד החינוך אינו מספק להם משוב שוטף לגבי ציוני הבחינות. אין לתמוה, אם כן, שבבתי-ספר אקסטרניים קיימת תחושה שהם בנים חורגים למערכת החינוך המבקשת, לדעתם, לצמצם את פעילותם עד כדי ביטולה.

בהקשר לנושא זה עלתה טענה של המשרד, שקיים קושי לעקוב אחר הנעשה בבתי-ספר אקסטרניים. התחלופה של התלמידים רבה ביותר והשתייכותם לפי בתי-ספר איננה מוגדרת היטב. יש לכך השפעה משמעותית על מידת המשוב הקיימת ועל היכולת של בתי-ספר אלו להציג נתונים מהימנים על מידת ההצלחה. נשמעה טענה, כי משרד החינוך איננו מתערב בתופעה על-מנת לשפר, אלא משתמש בה כעילה להקטין את שיתוף הפעולה שלו עם המערך.

המשרד מסביר שחלק גדול מבתי-הספר האקסטרניים רוצים להפוך לאינטרניים - תופעה זו מחזקת לכאורה את המוטיבציה של משרד החינוך למקד את צמצום ההנשרה ומתן הזדמנות שנייה בתוך המערכת האינטרנית. כלומר, האקסטרניים יועמדו בפני אפשרות שלא יהיו להם תלמידים מקרב בני הנוער. תגובת מנהלי בתי-הספר האקסטרניים לכך היתה, שאמנם יש היום מאמץ ניכר לא לתת לתלמידים לנשור, אבל זה לא יימשך לאורך זמן. כלומר, תהיה ירידה כלשהי במספר הפונים לאקסטרני בטווח הקצר, אבל היא תתחזק לאחר הגל הזה.

הוועדה קיבלה את הרושם כי ישנה עמימות בגישת המשרד. נשמעו דעות, כי הדברים צריכים להיות ברורים יותר לפונים למערך זה. הפיקוח של המשרד חייב, לדוגמא, לוודא שאין בתעמולת הפרסומת של בתי-הספר הללו הטעיה בהצגת הבטחות שאין מקיימים אותן.

2. בתי-ספר לנבחנים אקסטרנניים

התלמידים בבתי-ספר אקסטרנניים נשרו מהמערכת התיכונית לאחר גיל 16. בגיל זה הם אינם עוד בגיל חינוך חובה, הם תלמידים בכיתות י"א-י"ב, והם פונים לבתי-ספר הפועלים בשעות הבוקר, אשר מוגדרים על-ידי משרד החינוך כ"מוסדות חינוכיים המכינים תלמידים לבחינות בגרות חיצוניות". אלו מוסדות בלתי רשמיים, שנפתחו ביוזמה פרטית או על-ידי רשת ציבורית-חינוכית כלשהי, ופועלים על בסיס עסקי. משרד החינוך מצידו אחראי לבחון את התלמידים ולפקח על בתי-הספר.

מערך בתי-הספר האקסטרנניים מתאפיין על-ידי הטרוגניות רבה של סוגי המסגרות שקמו בו: סוגים רבים של בתי-ספר אקסטרנניים ודמויי אקסטרנניים. המשותף לכל סוגי המסגרות במערך הזה מתמצה בכך שבית-הספר האקסטרני איננו מתכוון לחנך. הוא מציב לעצמו מטרה להכין תלמידים באופן תכליתי לקראת עמידה בבחינות. בקרב צוות המומחים גובשה הדעה, כי לגיטימי לגמרי שהאקסטרנניים ירכזו את המאמץ שלהם בבחינות. בנוסף לכך מיוחד בית-הספר האקסטרני בכך שאיננו כפוף לתקנות המעבר. זהו הבדל מהותי לעומת בתי-ספר אינטרנניים (תלמיד בן 16 יכול להתקבל לכיתה י"א, גם אם לא סיים קודם לכן את כל 10 הכיתות). בצוות המומחים איפיון זה נתפס כחלק מההיבט של החינוך האקסטרני כאלטרנטיבה.

היקף התלמידים הקטינים בבתי-ספר אקסטרנניים מונה בין 1300 עד 3000 תלמידים. מדובר אמנם באחוזים בודדים ביחס לשכבת גיל. בצוות המומחים התייחסו לכך, שיש צורך במערך האקסטרני בדיוק בעבור תלמידים אלו, גם אם שיעורם נמוך. הגישה היתה שאינן בקיומם משום כשלון של המערכת הכללית, אלא יש לראות בכך תת-מערכת לגיטימית עבור אלו שאינם משתלבים במערכת הכללית מסיבות שונות.

קבוצת התלמידים בבתי-הספר האקסטרנניים מאופיינת גם היא בהטרוגניות. שלושה סוגי תלמידים בולטים באיפיונם: (1) נוך-קונפורמיסטיים, ששכיחותם במערכת הזו הולכת וקטנה, במיוחד מאפיין עולים חדשים מסוג זה. במקומות מסוימים מכנים אותם תלמידים יצירתיים. (2) תלמידים שיש להם קשיים לימודיים, וההורים מתעקשים כי ישיגו תעודת בגרות. (3) תלמידים שלא מאפשרים להם ללמוד במגמה בה הם ביקשו: בדרך-כלל, הכוונה למגמה העיונית, או אף תלמידים שלא איפשרו להם לעלות מכיתה י' לי"א, בשל ציונים נמוכים.

בקרב התלמידים בחינוך האקסטרני בולטים תלמידים שאינם לומדים בשל בעיות אישיות בבית. באופן כללי צוין עוד, כי משנה לשנה יש ירידה בציוני התלמידים. מדובר בתלמידים עם ציונים נמוכים במבחני הדסה (בסופו של דבר, המערכת הרגילה מצליחה יותר מבעבר להחזיק בתלמידים). בבתי-ספר מסוימים בולט שיעורם הגבוה של עולים חדשים. ראוי לזכור, כי בין התלמידים העולים ישנם גם אלו שלא הגיעו אפילו לבית-הספר האקסטרני.

נושא שעלה בדיונים היה עניינם של תלמידים בעלי לקות למידה מסוגים שונים. הנושא עלה תחילה כשאלה לבדיקה, בהקשר לכך שקיימת טענה לגבי שיעור גבוה של לקות למידה המתרכז בבתי-ספר אקסטרניים. מתברר, כי משרד החינוך מבטל את הטענה, עד כדי אמירה כי אין במערכת האקסטרנית שיעור גבוה יותר של לקות למידה. נציגי המשרד אף טענו כי קיימת תופעה של ניצול לרעה של ועדת החריגים ללקות למידה על-ידי תלמידים שונים.

הוועדה סבורה כי המצב לגבי לקות למידה איננו כה חד-משמעי: ייתכן כי במערכת כולה (לא רק האקסטרנית) שיעור לקות הלמידה גבוה יותר ממה שמוכנים להכיר. נראה גם כי קיימת גישה חשדנית מצד המערכת, המתבטאת בעבודתה של ועדת חריגים (גישה זו מסבירה אולי את אופן הצגת הדברים על-ידי נציגי משרד החינוך). בצוות הובעה דעה ביחס לאופן אבחון לקות הלמידה במערכת: יש מקום לכך שהקביעה לגבי איבחון לקות למידה תיעשה בשיתוף עם מומחים ללקות הלמידה מתחום החינוך המיוחד.

כדי להתמודד עם בעיית הבחינה של תלמידים בעלי לקות למידה עלו כמה הצעות: חלקן היו בכיוון של מקצועות הבחינה - למצוא את המקצועות החדשים, שתלמידים עם לקות למידה יכולים להצליח בהם כמו: וידאו, גרפיקה, קולנוע, אמנות, ספורט, מלונאות, תיירות, שיווק, ומכירות. הצעות אחרות עונות לקשיים אחרים כמו למשל, הצעה שבחינות הבגרות לא תהיינה מוגבלות בזמן, כדי לפתור את הבעיה של תוספות בזמן הניתנות לאחר החלטת של ועדת החריגים. או הצעות לגבי התייחסות לשגיאות כתיב, היכולות להיות ביטוי ללקות למידה, או אישור לשימוש במחשבון כיס בבחינות פסיכומטריות.

3. שיעורי הצלחה בבחינות

במהלך הדיונים התברר, כי שיעורם של התלמידים האקסטרניים המשיגים תעודת בגרות נמוך ביותר. רוב התלמידים עוברים בהצלחה לפחות בחינה אחת אך מעטים משיגים את תעודת הבגרות המלאה.

לטענת בתי-הספר האקסטרניים, השגת תעודת בגרות מלאה איננה צריכה להיות אמת המידה היחידה להערכת ההצלחה שלהם. הם מעידים על עצמם כמי שמהווים הצלחה, או תחנה אחרונה, ונשירה מהם תהיה נשירה מוחלטת ממערכת לימודית כלשהי. הם נוטלים תפקיד של מי שמוכן לקבל ולהחזיק בכל תלמיד.

בקרב צוות המומחים התגבשה הדעה שיתרונה של המערכת האקסטרנית איננו בהיותה מערכת חלופית להשלמת תעודת בגרות, אלא בכך שהיא מוכנה לא להדיח תלמידים שיגשו לבחינה אחת או שתיים בלבד מתוך בחינות הבגרות, לפי יכולתם. מקובל על הצוות שיש משמעות וחשיבות גם לכך שתלמיד עובר שתיים-שלוש בחינות מתוך כלל בחינות הבגרות. יש לכך משמעות של מעבר חסם כלשהו, המשפר את הדימוי העצמי של התלמיד, ואפשר שיסלול את דרכו להשלמת הבחינות בעתיד.

4. שיטות ההוראה והבחינה בבתי-ספר אקסטרניים

הבחינות הרגילות והאקסטרניות כמעט זהות, פרט לבחינה בספרות, שבה לאינטרניים יש בחירה בין מספר יותר גדול של יצירות. קיימים גם שני הבדלים נוספים: לנבחנים האקסטרניים אין בחינה בהבנת הנשמע בע"פ באנגלית ואין להם אופציה לעבודת גמר במקום בחינה. הבדל אחר קיים לאחרונה בעניין ההגרלה של הבחינות, החלה על התלמידים האינטרניים בלבד. יש בהסדר זה משום הפליה לרעה של התלמידים האקסטרניים: מסתבר שאין הם זכאים ליהנות מן ההגרלה, משום שאין ציוני מגן במערך האקסטרני, שיהוו תחליף-ציון לאותן הבחינות אשר ההגרלה פוטרת את התלמידים הרגילים מלהיבחן בהן. התלמידים האקסטרניים חסרים, אפוא, הן את "ציוני המגן" והן את האפשרות להיבחן במספר קטן יותר של בחינות. (יש לציין כי המערך האקסטרני רואה בהיעדר ציוני מגן לבחינות יתרון, אשר רוב התלמידים שלו נהנים ממנו).

לגבי מועדי הבחינות - במערך האקסטרני מקיימים מבנה סמסטריאלי: מכינים את הנבחנים לשני מועדים: חורף וקיץ. התלמיד

חופשי לבחור לפי רצונו את מועד הבחינה שאליה ייגש. זה יתרון של תלמידים אקסטרניים על פני האינטרניים. בתי-הספר אף הצביעו על יתרון זה כעל נקודה המשתלבת בהתלבטותם אם להפוך לחלק מן המערך האינטרני, שיהיה כרוך אז בויתור על קיום שני מועדים בשנה.

טענות שונות עלו לגבי אי מתן אפשרות לתלמידים אקסטרניים לכתוב עבודת גמר במקצועות שונים, וזאת בניגוד למדיניות המשרד לעודד הגשת עבודות באופן כללי. כמו כן נטען נגד ביטול האופציה של האקסטרניים להגיש תלמידים מצטיינים לבחינה ברמה של 5 יחידות בביוגיה. טענות אלו קשורות ליחסי הגומלין ואי-האמון השוררים בין משרד החינוך והמערכת האקסטרנית.

באופן כללי התקבל הרושם בקרב הצוות כי הדרישות מתלמידים במערך האקסטרני אינן פחותות, אלא שהן מתרכזות במקצועות של בחינות הבגרות. הפיקוח של בית-הספר על התלמיד די אינטנסיבי. בית-הספר קטן יותר. אסור, בדרך כלל, להיעדר ללא סיבה ויש מעקב אחר ההישגים בלמידה קודם למבחן החיצוני. יש הבדלים בשיטות ההוראה: מסבירים לתלמידים את החומר ולאחר מכן מכתיבים להם אותו. אם יש צורך - תלמידים מקבלים גם חומר מודפס. נמצא עוד כי בתי-הספר האקסטרניים מקיימים מערך יעיל של שיעורי עזר לתלמידים בודדים הזקוקים לכך.

היבט אחר הקשור לכך במידה מסוימת הוא הדגש על היחסים האישיים הנוצרים בין תלמידים ומורים במערכת האקסטרנית. צוין עוד לגבי המורים כי קיים אינטרס שהמורים העובדים באקסטרני יהיו טובים ביותר, היות שבכך תלוי הבסיס הכלכלי של בית-הספר. מורים בבתי-ספר לתלמידים אקסטרניים משתכרים טוב יותר, אך בדרך-כלל אין להם קביעות. מאפיין אחר שהוזכר לגביהם היה, שבדרך כלל, מורים בבתי-ספר אקסטרניים אינם מועסקים בהוראה בלבד. איפיון זה לא נתפס כחסרון, אלא אולי כיתרון בעל השלכה על המוטיבציה של מורים אלו להצליח בהוראה. אולי מערכת זו קולטת לתוכה גם נתח מהמורים שאינם קונפורמיסטיים ואינם משתלבים במערכת הכללית מסיבות שונות.

5. המלצות

כבר לפני עשור התריעו חוקרים¹ כי יש לזנוח את הגישה הדו-ערכית והמעורפלת של משרד החינוך אל בתי-הספר האקסטרניים לקטינים, ולגבש גישה עקבית וברורה כלפיהם. לצוות המומחים נראה שהצורך הזה קיים גם כיום, ואולי אפילו התחדד. במקום להתייחס אל בתי-הספר האקסטרניים כאל שכפול חיזור מסוג ב' של בתי-הספר האינטרניים, מומלץ שמשרד החינוך יחתור לחדד הבחנה פוזיטיבית בין שני סוגי בתי-הספר, שהתלמידים והוריהם יוכלו לבצע בחירה מושכלת ביניהם. אחד ממוקדי ההבחנה יכול לצמוח מהניסויים הנערכים כיום במגמה לאפשר לבתי-הספר האינטרניים להתבסס על הערכה אלטרנטיבית וציוני בגרות פנימיים, ללא בחינות בגרות חיצוניות (כמו למשל פרויקט 22). כאן יכולה להתחדד ההבחנה בין המערכת האינטרנית לבין האקסטרנית, כאשר זו האחרונה תמשיך ללמד נבחנים חיצוניים. כדי לממש את ייחודם של בתי-הספר האקסטרניים מול בתי-הספר הרגילים ולשלבם בהיערכות להעלאת שיעור הזכאים לתעודת בגרות בחברה בישראל מומלץ:

1. להתייחס להשגת תעודת הבגרות האקסטרנית כאל תהליך שיש בו מספר שלבים, ולתת מעמד פורמלי לכל אחד מהם². במלים אחרות, מוצע שתינתנה תעודות "טרום בגרות א'", "טרום בגרות ב'", "טרום בגרות ג'" וכו' עד לתעודת בגרות מלאה. מצב כזה ייתן מעמד ביניים לתלמידים שהצליחו בחלק מהבחינות, ימנע את תיוגם כנכשלים, ויציג קריטריונים ברורים יותר להערכת האפקטיביות של בתי-הספר האקסטרניים לקטינים. את ההצעה הזאת ניתן ליישם גם לגבי מב"ר ולגבי מסגרות אחרות הנותנות הזדמנות שנייה.
2. בתי-הספר האקסטרניים יהיו רשאים בתי-הספר האקסטרניים לתת ציוני מגן שמשקלם יהיה עד 40 אחוז מציון הבגרות הסופי, בכפוף לבדיקת תוקפם על פי נוסחאות המשמשות את משרד החינוך לגבי בתי-הספר האינטרניים. במשרד החינוך קיימות נוסחאות לבדוק את מידת ההלימה בין ציוני המגן של בית-ספר כלשהו ובין הציונים שהתקבלו בו בבחינות הבגרות החיצוניות. אפשר לבצע זאת כמהלך הדרגתי: בתחילה לאפשר ציוני מגן שמשקלם יהיה 20 אחוז לעומת 80 אחוז ציוני הבחינה החיצונית, אחר-כך 30 אחוז לעומת 70 אחוז, ועד

- ליחס של 40 אחוז ל-60 אחוז. ברור שלשם כך יש לשכלל את תהליך המשוב הסמסטריאלי ולהעביר את ציוני בחינות הבגרות לבית-הספר האקסטרני ללא שיהוי.
3. יישמר בקפידה מבנה לימודים סמסטריאלי. הגמישות של בתי-הספר האקסטרניים בהעסקת המורים היא יתרון המקל על קיום מבנה סמסטריאלי, שהמערכת הרגילה מתקשה בו בגלל העסקה שנתית של מורים.
4. התלמידים ילמדו רק מקצועות שבהם הם ניגשים לבגרות, ובמבנה לימודים ממוקד. דהיינו: בכל סמסטר יתרכזו באופן בלעדי או מכריע בלימוד המקצועות שבהם ייבחנו בסוף אותו סמסטר.
5. הנבחנים האקסטרניים יוכלו ליהנות מכל האופציות שהמערכת מאפשרת להשגת תעודת הבגרות: יש לאפשר לכתוב עבודה במקום בחינה, יש להחיל את האופציה של ההגרלה במקביל להגרלה המופעלת במערכת האינטרנית, בכפוף לכך שהנושא של מתן ציוני מגן יטופל כמומלץ בסעיף 2. למשל, יש לאפשר להגיש תלמידים אקסטרניים מצטיינים ל-5 יחידות בביולוגיה, או בכל מקצוע אחר, ולא לצמצם אופציות אלה. זאת בכפוף לדרישות העומדות בפני כלל התלמידים כמובן.
6. לגבי אבחון לקות למידה במערכת החינוך:
- א. מומלץ שהקביעה לגבי איבחון לקות הלמידה תיעשה בשיתוף עם מומחים ללקות הלמידה מתחום החינוך המיוחד.
- II. בהמשך לכך, כדי להתמודד עם בעיית הבחינה של תלמידים בעלי לקות למידה, מומלץ למצוא מקצועות חדשים, שתלמידים אלו יכולים להצליח בהם. יש מקום לשקול גם הצעות נוספות, כמו למשל, שבחינות הבגרות לא תהיינה מוגבלות בזמן, או הצעות לגבי התייחסות לשגיאות כתיב, היכולות להיות ביטוי ללקות למידה, או אישור לשימוש במחשבון כיס בבחינות פסיכומטריות.
- III. יש לשלב המלצות אלה עם המלצות ועדת מרגלית לבדיקת סוגיית לקות הלמידה, היושבת על המדוכה בחדשים אלה.

¹ענבר, ד. וסבר, ר. (1986): ההזדמנות השנייה ובתי-הספר האקסטרניים, המכון לחקר הטיפוח בחינוך, ביה"ס לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים, פרסום 109.

² כאן אומצה הצעה של ענבר וסבר (שם, עמ' 165-166).